

Otakar Machotka: The Unconscious in Social Relations (An Analysis of Unconscious Processes in Personality, Society and Culture)

[Nevědomí v sociálních vztazích. (Analýza nevědomých procesů v osobnosti, společnosti a kultuře.)]

Philosophical Library, New York 1964, s. 321.

Plyne z bezmála již sedmdesátileté tradice, že se s problematikou mechanismů a funkce nevědomých procesů v životě jednotlivce i společnosti zpravidla asociuje představa dynamiky potlačených motivů a emocí, podmiňujících tvorbou symptomů, syndromů a asociálních protestů a vzpour stabilizovaný diktát sociálních hodnot a norem. Takto alespoň — řečeno v lapidární zkratce — interpretuje problém nevědomí psychoanalýza; činí tak v podstatě shodně jak v dílech svých klasiků, tak i v dílech většiny svých starších i novodobých revizionistů. Těsné spojení problémů nevědomí s jejich psychoanalytickou formulací a interpretací je pochopitelné. Vždyť tato problematika byla psychoanalytickými (či jinými slovy „hlubinnými“, nebo též „dynamicko“-psychologickými) školami pro moderní vědu odhalena a snad do značné míry i vytvořena. Proto asi nemalou část čtenářů překvapí, v jak velké míře je práce Otakara Machotky vůči celé této dlouhé a plodné tradici imunní a do jisté míry i netečná. A to jak ve smyslu pozitivního čerpání, tak i ve smyslu kritické konfrontace, přehodnocování a výslovného odmítání. Jinými slovy, autor ponechává (až na vcelku malé výjimky) celou vědní disciplínu, koncentrovanou primárně na nevědomí, prakticky mimo zřetel.

Autor předmluvy H. Blumer soudí, že Machotka chápe problém nevědomí daleko širěji než psychoanalýza. Soudím spíše, že nejde ani tak o rozšíření výměru nevědomí a jeho funkce, jako spíše o „oddramatizování problému“. Pozornost psychoanalytiků je totiž uplena především na dramatický konflikt mezi silami superega a spontánní pudovosti a emocionalitou subjektu. Superego, fundované vnitřními hodnotami a normami sociokulturního prostředí, potlačuje, deformuje, eventuálně adaptuje a cenzuruje popudy a pohnutky, neslučitelné s jeho principy. Banální mechanismus je ten, že je prostě nepustí do vědomí. Potlačená pudová impulsivita však v zašifrovaných podobách nadále manifestuje svůj neudolatelný dynamismus. Takto vznikající konflikt mezi strukturálními instancemi osobnosti zakládá podstatný díl vnitřního (intrapersonálního) i vnějšího (sociálního) pohybu jedince. Psy-

choanalýza je ovšem způsobem studia tohoto principiálního konfliktu angažována i v jeho rozřešení: jde jí o to, zvýšit míru uvědomování si smyslu a funkce nevědomých sil a tím je zbavovat jejich asociálního vyústění. Nezbytně se přitom klade i nárok na společnost a kulturu, které mají být takové, aby poskytl sebeuvědomovacímu procesu člověka nutné podmínky a prostředky. — Machotka se oproti tomu zaměřuje především na daleko harmoničtější službu, kterou vykonávají nevědomé procesy a funkce pro sociální adaptaci člověka. Bráno cum grano salis, v popředí psychoanalytického pojetí nevědomí je interferující působení nevědomých sil vůči vědomé seberegulaci jedince a konflikt z toho plynoucí. Jinými slovy, v popředí je krize socializace a sociální adaptace člověka. V popředí Machotkova zájmu je spíše deskripce a ilustrace způsobů, jak nevědomí ruku v ruce s vědomím usnadňuje a podporuje adaptační a vůbec socializační proces individua. Nevědomí tvoří především zásobárnu nepřeborných zkušeností a možností, jejichž včasné zvažování a posuzování je mimo možnosti situačně přetřebeného vědomí. Způsob postavení a rozpracování problému je — ve srovnání se zmíněnou angažovaností psychoanalýzy — daleko akademičtější, se zálibou v deskripci a ilustraci.

Po druhé světové válce se dostaly otázky nevědomí i do problémového spektra neobehavioristických škol (respektive S—R teoretických systémů) — viz mimo jiné průkopnickou práci Dollarda a Millera (1950) nebo novější monografii Bandury a Walterse (1963). I zde však je problematika nevědomí studována především v souvislosti s teorií konfliktů, či — přesněji řečeno — je pojata jako problém vlivu stresu na intrapersonální i interpersonální verbalizovatelnost určitých zkušeností. S—R teoretici se ovšem navíc velmi striktně drží zásady, že problém je vědecky uchopen jen v té míře, v jaké jsou hypotézy jeho řešení a vysvětlení transkribovány do experimentálního (či kvazi-experimentálního) projektu s jasným vymezením závislých a nezávislých proměnných; držitelnost hypotézy pak odvisí v prvé řadě od nalezení průkazných měrných hodnot její validnosti. Z toho plyne, že problém musí být z hlediska teorii S—R zprvu předběžně reduktivně adaptován, tj. učiněn experimentovatelným, a pak je teprve možno jej v pravém slova smyslu vědecky studovat. Získaná data jsou pak jasně definována, ale na druhé straně zpravidla příliš těsně spjata s umělostí experimentální (mnohdy laboratorně experimentální) situace. O. Machotka se ne-

ztotožňuje ani s tímto — v moderní psychologii převládajícím — přístupem. Nevynytbá se sice argumentaci experimentálně potvrzenými zjištěními, ale větší důraz klade na argumentaci pomocí prezentace bezpočtu příkladů a odkazů vyjasňujících obecně srozumitelné souvislosti, která svědčí ve prospěch výchozí hypotézy.

Podle vlastního autorova doznání byly jedním z hlavních impulsů k sepsání této knihy jeho osobní zážitky v okupovaném Československu (1939—1945). Náhlá a drastická změna jednotlivosti i celkového životního stylu si vynucovala hlubokou a obtížnou, ale nevyhnutelnou readaptaci. Lidé se dostávali do konstelací zcela nových abnormálních zátěží a nároků s dalekosáhlými důsledky, což v nich aktualizovalo adaptační mechanismy, tkvící hlouběji v organicitě člověka než ve sféře uvědomování a plánování životní strategie a životních cílů. Takto tlakem životních nevyhnutelností „oslovená“ osobnost si mimo dosah svého plného uvědomění vytváří nové normy a hodnoty jakožto nové determinanty a vnitřní regulační principy svého jednání a prožívání. Tyto nové determinanty a principy se prosazují pozvolna pod dosavadními hodnotami, normami a postoji, které se postupem času oslabují a relativizují, aby je nakonec zcela rozrušily nebo přetvořily a podřídily nové socializační či adaptační intenci.

Výchozím jádrem Machotkovy knihy, kolem kterého se pak strukturují další kategorie problémů, je tedy dokládání, ilustrování a prosvětlování velmi obecné hypotézy, že některé nové, zásadní readaptace osobnosti na nové sociální podmínky jsou vyvolány mimo vědomý plán a záměr, dokonce mimo průběžnou nebo alespoň vzápětí následující reflexi. Přitom je důležité, že nevědomé probíhající a dovršené změny osobnosti mohou za jistých okolností (kdy podobný typ změn postihuje celé skupiny, vrstvy, či třídy společnosti, vystavené obdobnému radikalismu změn životních podmínek) vyústit i v přeměny samotných společenských hodnot a norem, respektive v přeměny celého systému fungování a strukturování sociálního organismu. K uvědomění těchto změn dochází vesměs až poté, kdy jsou již relativně pevně fixovány. Toto uvědomění pak má často ráz racionalizujícího ospravedlnění a potvrzení jejich faktické platnosti. Machotka soudí, že nevědomé zrání společenských a individuálních změn je daleko více pravidlem než výjimkou jak pro vývoj jedince, tak pro vývoj společnosti a kultury. Svůj názor dokládá pracemi celé řady autorů, kteří se nevědomím ve vztahu k společnosti a společenskému fungování jedince alespoň fragmentárně zabývali. Cituje od Le Bona, Tarde, Durkheima přes Thomase a Znanieckeho, Cooleye, Burgesse a Cottrella, M. Webera až po Piageta a další. Zdá se, že v popředí citované literatury stojí u nás vcelku málo známá práce J. G. Millera *Unconscious*. J. Wiley, New York, 1942), jejíž pokus o systematický výklad a nepsychoanalytické pojetí nevědomí je mu zřejmě blízký.

Za zmínku stojí Machotkova metoda po-

dání a rozpracování tématu. Z ní totiž můžeme vyčíst, co lze vůbec od knihy očekávat. Autor sám říká, že tato metoda souvisí s cílem práce, kterým je systematické rozpracování obecné hypotézy o prakticky všudypřítomné úloze nevědomí v sociálním životě. Experimentální postup je možný, ale za tu cenu, že se celková generální hypotéza rozpadne v parciální, fragmentární hypotézy a koncepty a že získaná data, platná jen v úzce vymezených problémových okruzích, zastíhou globální, obecný ráz problému. Autor takto široce pojatého úkolu (a O. Machotka se zde považuje za průkopníka) stojí před nesnadným problémem, jak pracovat s pojmy různých vědních disciplín, jako je psychologie, sociální psychologie, sociologie a antropologie, a jak demonstrovat a vytvořit nevědomé a nezáměrné procesy probíhající v tak různorodých oblastech, jako jsou interakce mezi lidmi, vytváření dojmů, vývoj postojů a soudů, organizace pocitů, formování norem a hodnot, vznik sociálních inovací, změny hodnotově normativních profilů kultury, transmise kultury, apod. Je velmi obtížné vytvořit pojmovou syntézu postavením obecných hypotéz, tvořících inspirační a referenční rámec pro další práci; ještě daleko obtížnější by bylo vytvořit soustavu experimentálních projektů s jasným vymezením proměnných. H. Blumer, již zmíněný autor úvodu, hovoří o Machotkově metodě jako o metodě pružného a tvůrčího (flexible and imaginative) pozorování, tj. pozorování stupňujícího svou senzitivitu a přesnost kumulací bezpočtu pečlivě vybraných a promyšlených (thoughtful) ilustrací a empirických dokladů možností aplikace výchozí hypotézy na praktické životní situace.

Stručná a přehledná exkurze obsahem a výstavbou knihy je jednoduchá i obtížná současně. Autor totiž postupuje téměř v každé kapitole stereotypně tím způsobem, že uvede přehled definic a názorů vážících se k některému psychologickému, sociálně psychologickému nebo sociologickému pojmu či procesu (tak např. k imitaci, učení, vzhledu, hodnotě apod.), načež rozvádí ty momenty, které jsou podle jeho mínění „syceny“ nevědomými faktory. Práce má tedy ráz jakéhosi hromadění diagnóz výskytu nevědomých momentů v obecné sociálně psychologické a sociologické problematice. Technika tohoto „diagnostikování“ je přitom zcela prostá a dosti monotónní: na nových příkladech, volně se vážících k danému pojmu či procesu, je dokládán vliv využívání zapomenutých, marginálních či podprahově vnímaných událostí.

Kniha má celkem čtyři oddíly. První, nejkratší, je pokusem o klasifikaci typů nevědomých zkušeností. Druhý a třetí jsou psychologické a zabývají se místem a úlohou nevědomí v procesech zaměření osobnosti, nápodoby, učení a myšlení a v komplexnějších sociálně psychologických konfiguracích, jako jsou složité emotivní stavy a rozporezení, sociální svazky, povinnosti a normy, postoje a hodnoty. A konečně stručná čtvrtá část je jakousi rekapitulací, spočívající

v expozici již dříve objasňovaných nevědomých stránek psychických mechanismů a procesů pod záhlavím fungování socializujícího a socializovaného jedince v širších kulturních souvislostech. Domnívám se, že největší jasno do Machotkovy knihy a do způsobu vedení jeho argumentace vnáší jeho vyjasňování nevědomých momentů v mechanismech imitace, učení a myšlení jakožto hlavních činitelů výstavby složitějších sociálně psychologických komplexů a hybných sil socializace osobnosti. Věnujme tomuto úseku poněkud soustředěnější pozornost.

Co se týče problému imitace (nápodoby), rozlišuje Machotka tři typy jejích příčin: jsou to příčiny psychologické (1), sociální (2) a fyzické, respektive tělesné (3). Psychologicky může být imitace vyvolána např. mechanismem cvičení, kdy pozorovatel, plně zaujatý pozorováním modelu, mimoděk koná alespoň ve zkratce a náznaku totéž (např. vzrušený divák boxerského utkání mimoděk zatíná pěsti, naznačuje krytí, výpad apod.). Jiným psychologickým mechanismem vyvolání imitačního chování je učení, zpravidla chápáné v jeho behavioristické (respektive S—R) interpretaci. V tomto směru stojí za zmínku klasická práce Millera a Dollarda z roku 1941 (*Sociální učení a nápodoba*). Podstatou je, že vidí-li subjekt A, jehož kapacity nestačí na samostatnou orientaci v prostředí, jinou osobu B, která je dobře orientována, pak ji bude A napodobovat, dopomůže-li mu to k dosažení cíle. Převážně psychologické příčiny má podle Machotky i nápodoba způsobená vnitřním energetickým přetlakem. Je-li kupř. dítě zdravé, odpočaté a optimálně nasycené, pak často trpí nadbytky energie. V takové situaci zcela mimoděk přejímá od jiných lidí schémata jednání, která mohou sloužit jako svého druhu „kanály“ jejího výdeje. Jiným psychologickým zdrojem imitace může být láska. Zaujatost pro milovanou osobu činí mimoděk lákavým přisvojovat si imitačním aktem některé stránky jejího chování nebo některé její psychické vlastnosti, apod. — Za sociální příčiny nápodoby považuje autor sociální tlak, entuziastickou touhu přináležet, pocit sociální nesnadnosti a konečně potřebu pochopení druhými (respektive akceptace). Na jedince je běžně vykonáván nátlak, aby se konformoval s obvyklými formami chování svého sociálního okolí, přičemž důsledky pro nonkonformní rezistenci jsou neblahé. Jedinec řeší tuto nátlakovou situaci převážně imitací, bez plného uvědomění. Touha přináležet do určité sociální skupiny nebo získat přízeň či pochopení nějaké osoby motivuje k imitaci chování, které cestu k přijetí, přízni či pochopení usnadňuje. — Jako příklad tělesné příčiny nevědomé imitace lze uvést jakýkoliv tělesný pud, jehož uspokojení je pro danou osobu obtížné. Pozoruje-li tato osoba jiné lidi uspokojující potřeby právě v té oblasti, kde ona sama strádá, zvyší se frekvence imitačních pokusů.

O. Machotkou podaná klasifikace nevědomých činitelů v učení (chápáném v duchu nebehavioristického asocianismu) je poplat-

ná staršímu pojetí problému, podanému v práci J. A. McGeeche (*The Psychology of Human Learning*, Longmans & Green, New York 1942). Za prvé jde o nevědomé učení působením fenoménu tzv. „rozpětí účinku“ (spread of effect). Znamená to, že naučená asociace se pojí s nějakou silně vstřípenou událostí. Tak si např. vzpomínám na vcelku nevýznamné zážitky, a to jen proto, že časově koincidovaly s narozením dítěte, smrtí blízké osoby či důležitou politickou událostí, která se mne silně dotkla. Podobně v nacionalisticky orientované populaci vše, co se nějak pojí s národem a jeho symboly, stoupá prudce na hodnotě a vstěpuje se s velkou intenzitou a trvalostí. — Jiným fenoménem podobného typu je transfer (přenos). To, co jsem se naučil v jedné situaci, si automaticky vybavuji a aplikuji — bez vědomé reflexe a záměru — i v jiných situacích, které mají s původní situací společné prvky. Nevědomé učení dále probíhá pod vlivem tzv. irelevantních odměn. Tak se mimoděk naučíme určité intonací řeči, preferenci určitých slov, určité mimice, verbálním obrátům apod., protože sociální okolí nás nepostizitelně odměňovalo (zpevňovalo) zvýšenou pozorností, která nám byla milá (a to třeba i vyslovené proti naší vůli). Mimo plnou vědomou pozornost a zaměřenost probíhá výstavba složitějších celků chování, jako komplexních zvyků a dovedností. Např. hráč tenisu sice záměrně trénuje některé momenty hry, ale k naučení její celkové plynulosti, specifické pohotovosti v reagování a vůbec individuálního stylu a pojetí dochází až v důsledku řady nepostřehnutelných situačních událostí, odměn apod. Také učení se postojům je v větší části mimovědomým procesem. Jedinec si zpravidla neumíní předem, že se naučí tomu či onomu postoji, ale jeho postoje jsou bezděčným výsledkem celé řady hluboce působících zkušeností, jejich transferu, zobecnění, šíře jejich účinku, apod. Stejně můžeme chápat genezi unikových tendencí, komplexních socializačních produktů, jako je interiorizace norem a hodnot, vstřípení si pocitů povinnosti, výčitek svědomí, zaujatosti, apod.

Značný stupeň prostoupenosti nevědomými procesy nám odhaluje i analýza myšlení a posuzování, odhadů a rozhodování. Zvláště markantně vystupuje podíl nevědomí do popředí při fenoménu tzv. vhledu, tj. náhlého pochopení situace, náhlého rozřešení problému. Jedinec chce úkol řešit, ale nenachází přes veškeré úsilí adekvátní postup. Nápad, který se náhle dostaví, je v plném centru vědomí, ale procesy, které k němu vedly, jsou zcela neuvědomeny a bývají až dodatečně rekonstruovány. Výstavba myšlenkových procesů, jak je podává logika, je tedy mnohdy až dodatečným hledáním cesty k cíli, který nás napadl po naprosto neuvědomělém mentálním pochodu. V této souvislosti je hojně citována Wertheimerova dnes již klasická práce o produktivním myšlení (1945), analyzující myšlenkové pochody velkých objevitelů a myslitelů (např. Einsteina) na základě jejich vlastního sebe-